

ARAP DİLİ BELÂĞATINDA İÇ İÇE ÖVGÜ PEKİŞTİRME SANATI İSTİTBÂ' VE KUR'ÂN'DAN ÖRNEKLER

Hasan UÇAR*

Öz

En öz tanımıyla “birbirine bağlı ve iç içe iki övgü unsurunun birlikte bulunması” demek olan istitbâ, metnin arka planını görmeyi amaçlayan bir okuyucu için derin anlamları keşfe açan bir bedi' terimidir. Muzâafe, medh-i muvecceh, idmâc, ta'lîk, tekmîl ve te'kidü'l-medh bimâ yuşbihu'z-zem sanatlarıyla ilişkili olan istitbâ' terimleşme sürecinde bu kavramlardan bazılarıyla eş anlamlı olarak kullanılmış, bazılarından da nüanslarla ayrılmıştır. Özellikle âyetlerin idmâc sanatı kapsamında değerlendirmesi, istitbâ' teriminin kullanımını ötelemiştir. Bu anlamda istitbâ' sanatına dair Kur'ân-ı Kerim'de az sayıda örnek bulunması, anlamsal iç içeliğin idmâc sanatına; sadece övgü unsurunun birlikteliğinin ise istitbâ' sanatına hasredilmesi sebebiyledir.

Anahtar Kelimeler:Belâgat, istitbâ', sanat, Kur'ân.

İstitbâ', The Art Of Interbedded Praise Reinforcement And Examples Of The Quran Abstract

With its self-definition, “ İstitba, which means co-existence of interconnecting and nests two praise elements, is a Bedi' term leading to discovery of deep meanings for a reader who aims to see background of the text. İstitbâ', which is related to arts of Muzâafe, medh-i muvecceh, idmâc, ta'lîk, tekmîl and te'kidü'l-medh bimâ yuşbihu'z-zem, is used with some of these concepts synonymously and is seperated from some of them with nuances during the term's creation period. Particularly, evaluation of the verses within the context of art of idmac postponed the use of the term, istitbâ'. In this meaning, availability of limited number of examples in Quran about art of istitbâ' is because of the fact that semantic nesting is devoted to the art of istitbâ'; togetherness of praise element is because of the fact that it's devoted to the art of istitbâ'.

Keywords: Rhetoric, istitbâ', art, Qur'an.

GİRİŞ

Arap Dili Belâgatı üç temel disiplinden oluşur. Meânî, beyân ve bedî. Sözcüklerin anlama uygunluğunu, sözü hatalardan korumak için yerinde olma (muktezâ-hâle uygunluk) şartlarını, sözü duruma ve yere göre uyarlama ilkelerini inceleyen ilim dalına meânî denir.¹ Beyan ilmi ise kelimeleri veya kelimeler arası ilişkiyi hakiki anlamları dışında duygu ve düşünceleri daha etkin kılacak farklı söz ve üslûplarla ifade etme usul ve kaidelerini inceleyen ilimdir.² Bu temel disiplinlerden üçüncüsü olan Bedî' ise edebî sanatlarla örülü ifadenin lafız bakımından kusursuz, mânâ bakımından makul ve aynı zamanda bir ahenge sahip olmasının usul ve kaidelerini inceleyen ilimdir.³

Bedî' ilmi Türkçe'de de edebî sanatlar olarak bilinen teşbih, istiare ve kinaye gibi temel sanatların dışındaki lafzî ve manevî güzellik unsurlarını içerir. Bu sanatlar ilk olarak *Kitâbu'l-Bedî'* adlı eserinde İbnu'l-Mu'tez'in ele aldığı beş sanatla kalmamış zaman içerisinde yirmi dokuz, atmış, yüz dokuz, yüz elli bir ve hatta yüz kırklara kadar çıkaran belâgatçılar olmuştur.⁴ İstibâ sanatı da bu bedî' sanatlarından biridir.

İlk olarak es-Sekkâkî'nin bu sanat için kullandığı ve “bir şeyi peşi sıra başka bir övgünün geldiği bir yönüyle övmek”⁵ şeklinde tanımladığı istibâ, bu çalışma çerçevesinde luğat anlamı ve tarihi gelişim süreci içerisinde terim anlamıyla ele alınarak Arap Dili Belağatından ve Kur'ân-ı Kerîm'den örneklerle açıklanmaya ve anlamsal yakınlığı olan diğer sanatlarla aralarındaki fark izah edilmeye çalışılacaktır.

A.İstibâ' Kavramının Lügat ve Terim Anlamı

“Birinin arkasından gitmek, izlemek, bağlanmak” anlamlarına gelen تَبِع fiilinin istif'âl bâbı olan istibâ' sözlükte, “takip etmek, izlenmesini istemek, köpeğini kendini peşi sıra izleyen bir köpek haline getirmek, bir şeyin başka bir şeyin sonu-

* Yrd. Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Arap Dili ve Belâgatı ABD Öğretim Üyesi.
E-posta: hasanucar@aksaray.edu.tr

¹ et-Teftâzânî, Sa'duddîn Mes'ûd b. 'Ömer, *Şerhu'l-Muhtasar 'alâ Telhîsî'l-Miftâh li'l-Hatîb el-Kazvîni fi'l-Me'ânî ve'l-Beyân ve'l-Bedî'*, Mektebetu's-Sahâbe, Gaziantep tsz. I, 34; el-Meydânî, Abdurrahman Hasan Habenneke, *el-Belâgatü'l-'Arabîyyetu Ususuhâ ve 'Ulûmuhâ ve Funûnuhâ*, Şam, Dâru'l-Kalem, Beyrut, ed-Dâru's-Şâmiyye, 1996, I, 138; Durmuş, İsmail, “Meânî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XXVIII, 205.

² et-Tîbî, Şerafuddîn Huseyn b. Muhammed, *Kitâbu't-Tibyân fî 'İlmil-Me'ânî ve'l-Bedî' ve'l-Beyân*, (thk. Hâdî 'Atıyye Matar el-Hilâlî) Beyrut, 'Âlemu'l-Kutub, 1987, s. 179; el-Meydânî, a.g.e., II, 123.

³ et-Tîbî, a.g.e., 283; Matlûb, Ahmed, *Mu'cemu'l-Mustlahâtî'l-Belâğîyyeti ve Tetavvuruha*, Beyrut, Mektebetu Lubnân, 1996, I, 222; Hacımüftüoğlu, Nasrullah, “Bedî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, V, 321.

⁴ Ali Ebû Zeyd, *el-Bedî'iyât fi'l-Edebi'l-'Arabî Neş'etuhâ Tetavvuruhâ Eseruhâ*, Beyrut, 'Âlemu'l-Kutub, 1983, s. 5; 'Akkâvî, İ'nâm Fevâl *el-Mu'cemu'l-Mufassal fi 'Ulûmî'l-Belâga el-Bedî' ve'l-Beyân ve'l-Me'ânî*, (ed. Ahmed Şemsuddîn), Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-İlimiyye, 1996, s. 259; Kılıç, Hulûsi “Bedîyyât”, *DİA*, V, 323.

⁵ es-Sekkâkî, Ebû Yakub Yusuf b. Ebî Bekr Muhammed b. Ali, *Miftâhu'l-'Ulûm*, Kahire, 1937, s. 202; et-Teftâzânî, a.g.e., II, 183.

cunu doğurması ve emir altına almak” gibi anlamlara gelir.⁶

İstibâ' bir bedî' sanatıdır ve literatürde en kısa şekilde “birbirine bağlı ve iç içe iki övgü unsurunun birlikte bulunması” demektir.⁷

İstibâ' sanatını Ebû Hilâl el-'Askerî muzâ'afe adıyla “sözün biri açık diğeri işârî iki anlam içermesi”⁸ şeklinde tanımlamıştır. Bu sanata ta'fîk ismini veren İbn Munkîz (ö.584/1188) ise “Bir övgü ifadesini diğeriyle, bir yergi unsurunu diğeri bir yergi unsuruyla, bir mânâyı diğeri mânâ ile ilişkilendirmek”⁹ şeklinde tanımlamış, İbn Munkîz'i takip eden İbn Ebi'l-İsba' el-Mısırî (ö.654/1256) de ta'fîk sanatı kapsamında “söz sahibinin şiirin amaçlarından biriyle bir anlamı ifade etmesi ve o amaca uygun olarak o sanatın anlamlarından birini gücünü artıracak diğeri bir mana ile ona ilişirmesi” şeklinde bir tanım yapmıştır. İbn Ebi'l-İsba'ın tanıma bitişik olarak verdiği örnek ise “bir insanın cömertliğini övmek isteyen kişinin bu övgü unsuruna o kişinin cesaretini de gösteren bir şey ilişirmesi” şeklindedir. Buna şu ayrıntıyı da ilave eder: “Cesaret cömertlikten ayrı tutulmak istense bu mümkün olmaz.”¹⁰ Bedreddîn İbn Mâlik (ö.686/1287) ve Yahya b. Hamza el-Alevî (ö.749/1348) de konuyu ta'fîk ismiyle işlemişlerdir.¹¹ Fahreddin er-Râzî (ö.606/1210), İbnü'l Esîr el-Halebî (ö.725/1325) ve Abdulvehhâb en-Nuveyrî (ö.733/1333) ise “el-muveccih”¹² başlığında değerlendirdikleri konuyu es-Seâlibî'nin (ö.429/1038) verdiği el-medhu'l-muveccih ismiyle “iki tarafı da güzel olan bir elbise gibi iki yönlü övgü”¹³ anlamında ele almışlardır. Reşîduddîn el-Vatvât (ö. 573/1177) da bu ismi kullanmış¹⁴ ve İbn Ebi'l-İsba'ın tanımına çok ya-

⁶ İbn 'Abbâd, es-Sâhib İsmail, *el-Muht fi'l-Luga*, (thk. Muhammed Hasan Âl Yasîn), Beyrut, 'Alemlü'l-Kutub, 1992, III, 14; İbn Manzûr Ebu'l-Fadl Cemâleddîn Muhammed b. Mukerrem el-Mısırî, *Lisânu'l-'Arab*, Beyrut, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1995, II, 13; el-Fîruzâbâdî, Muhammed b. Ya'kub, *el-Kâmûsu'l-Muht*, Beyrut, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 1991, I, 397.

⁷ es-Sekkâkî, a.g.e., s. 202.

⁸ el-'Askerî, Ebû Hilâl Hasan b. Abdillâh b. Sehl, *Kitâbu's-Sinâ'ateyn*, Beyrut, el-Mektebetu'l-'Asriyye, 2006, s. 390.

⁹ İbn Munkîz, Usâme b. Murşid b. Ali, *el-Bedî' fi'l-Bedî' fi Nakdi's-Şi'r*, (thk. Ali Mihenna), Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987, s. 94.

¹⁰ İbn Ebi'l-İsba' el-Mısırî, *Bedî'u'l- Kur'ân*, (tahk. Hifnî Muhammed Şeref) Ficale, Mektebetu Nehdati Mısır, 1957, s. 173; amlf, *Tahrîru't-Tahbîr*, (tahk. Hifnî Muhammed Şeref) Kahire, Dâru't-Te'âvun, 1995, s. 449.

¹¹ İbnü Mâlik, Ebû 'Abdillâh Bedruddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh, *el-Misbâh fi'l-Me'ânî ve'l-Beyân ve'l-Bedî'* (thk. Husnî 'Abdu'l-Celîl Yusuf) Kahire, Mektebetu'l-Âdâb, 1989, s. 266; el-'Alevî, Yahya b. Hamza b. Ali b. İbrahim, *Kitâbu't-Tirâz el-Mutedamminu li Esrâri'l-Belâğati ve 'Ulûmi Hakâikı'l-İ'câz*, Kahire, 1914, III, 159.

¹² er-Râzî, Muhammed b Ebî Bekr b. 'Abdilkâdir, *Nihâyetu'l-İcâz fi Dirâyeti'l-İ'câz*, (thk. Nasrullah Hacımüftüoğlu) Beyrut, Dâru'l-Fikr, 2004, s. 175; el-Halebî, Şehâbuddîn Mahmûd, *Husnu't-Tevevssul ilâ Sinâ'ati't-Terassul*, Mısır, el-Matba'atu'l-Vehbiyye, h. 1298, s. 90; en-Nuveyrî, Şehâbuddîn Ahmed b. Abdilvehhâb, *Nihâyetu'l-Erab fi Funûni'l-Edeb*, Kahire, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1929, VII, 181.

¹³ Seâlibî, Ebû Mansur Abdulmelik b. Muhammed b. İsmail, *Yetimetu'd-Dehr*, (thk. Muhyiddin Abdulhamid), Kahire, 1956, I, 200.

¹⁴ el-Vatvât, Reşîduddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdulcelîl, *Hadaiku's-Sihri fi Dekaike's-Şi'r*, (tsh. Abbas İkbâl), Tahrân, Matbaa-i Meclisi's-Şura, 1308, s. 35.

kın bir tanım yapmıştır.¹⁵ Bedîyyat sahipleri de her ne kadar övgü içerikli örnekler vermiş olsalar da tanımlarında şiirin amaçlarından birinin pekiştirilmesi vurgusunda bulunmuşlardır.¹⁶ Fakat bu sürecin bir kronoloji içerisinde olduğunu söylemek mümkün değildir. Zira sonraki dönemlerde yapılan “bir anlamı ifade için kullanılan bir sözün başka bir anlamı da içine alması”¹⁷ şeklindeki tanım, Ebû Hilâl el-‘Askerî’nin tanımından çok da farklı değildir. Mamafih anlatılan sürece bakıldığında Ebû Hilâl el-‘Askerî’nin muzâ‘afe adıyla işlediği sanatın, daha sonra idmâc sanatının içeriğine daha yakın bir tanıma dönüştüğünü söylemek de mümkündür. Zira idmâc sanatında da kastedilen anlamın, muhatabın kastedilmediğini zannedeceği anlama dâhil edilmesi ve ikincisinin dolaylı bir anlam olması¹⁸ söz konusudur. Bu anlamın övgüye dair unsurlar içerisinde olması da iki sanat arasında karışıklığa sebep olmaktadır.

İstibâ kavramı bu ismi ilk kullanan es-Sekkâkî (ö. 626/1229) ile hem isim, hem de tanım olarak genel kabul gören şekline girmiştir. Onun tanımı şöyledir: “Bir şeyi peşi sıra başka bir övgünün geldiği bir yönüyle övmektir.”¹⁹ Bu ismin mimarı olan es-Sekkâkî’yi, el-Kazvînî (ö.739/1338), es-Subkî (ö.773/1372), et-Teftâzânî (ö.792/1390), İbn Hicce el-Hamevî (ö.837/1434) ve es-Suyûtî (ö.911/1505) gibi âlimler de takip etmiş ve bazı küçük ilavelerle bu tanımları genişletmişlerdir.²⁰

İstibâ konusunu ele alan neredeyse tüm belâgatçıların verdikleri örnek el-Mutenebbî’in (ö.354/965) Seyfu’d-devle’yi (ö.356/697) öven şu sözleridir:

مَا لَوْ حَوَيْتَهُ لَهَيَّتِ الدُّنْيَا بِأَنَّكَ خَالِدٌ الْأَعْمَارِ مَنْ نَهَيْتَ

“(Savaşlarda kahramanca dövüşerek) ömürleri tükettin. Şayet (tükettiğin insanların ömürlerini) alsaydın bütün dünya sen ebedîsin diye mutlu olurdu.” Bu beyitte Seyfu’d-devle’nin ilk önce kahramanlığını öven Mutenebbî, bu övgü içerisinde onun ebedi varlığının bütün dünyayı mutlu edeceği övgüsünü yerleştirmiştir.

İstibâ’ a güzel bir örnek de şu beyittir:²¹

¹⁵ Matlûb, a.g.e., s. 105; İsmail Durmuş, “İdmâc”, *DİA*, XXI,476.

¹⁶ el-Hillî, Safiyyuddîn Abdulazîz b. Serâyâ b. Ali es-Sinbisî, *Şerhu’l-Kâfiyeti’l-Bedîyye fî ‘Ulûmi’l-Belâgati ve Mehâsini’l-Bedî’*, (thk. Nesîb Neşâvî), Beyrut, Dâru Sâdir, 1992, s. 288.

¹⁷ el-Kazvînî, Celâleddîn Muhammed b. ‘Abdirrahmân, *el-Îzâh fî ‘Ulûmi’l-Belâga*, (nşr. Muhammed ‘Abdu’l-Mun’im Hafâcî) Beyrut, Daru’l-Cil, tsz.,VI, 79; el-Merâgî, Ahmet Mustafa, *‘Ulûmu’l-Belâga e’l-Beyân ve’l-Me’ânî ve’l-Bedî’*, Kahire, Dâru’l-Âfâkî’l-Arabiyye, 2000, s. 405.

¹⁸ İbn Ebi’l-İsba’, *Tahrîru’t-Tahbîr*, s. 449; İbn Hicce, Takıyyuddîn Ebû Bekr Muhammed b. ‘Ali el-Hamevî, *Hızânetu’l-Edeb ve Ğâyetu’l-Erab*, (thk. Muhammed Nâci b. Ömer), Beyrut, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2008, II, 919.

¹⁹ es-Sekkâkî, Ebû Yakub Yusuf b. Ebî Bekr Muhammed b. Ali, *Miftâhu’l-Ulûm*, Kahire, 1937, s. 202.

²⁰ es-Sekkâkî, a.g.e., s. 202; el-Kazvînî, *el-Îzâh*, VI, 79; es-Subkî, Behâuddîn Ebû Hâmid Ahmed b. Ali b. Abdî’l-Kâfî *‘Arusu’l-Efrâh fî Şerhi Telhîsi’l-Miftâh*, Kahire, 1937, IV, 396; et-Teftâzânî, *Şerhu’l-Muhtasar*, II, 183; İbn Hicce, a.g.e., II, 919; es-Suyûtî, Ebû’l-Fadl ‘Abdurrahmân b. el-Kemâl Ebû Bekr Celâleddîn, *Şerhu ‘Ukûdi’l-Cumân fî’l-Me’ânî ve’l-Beyân*, Kahire, 1939, s. 126.

²¹ Seâlibi, a.g.e., s. 200.

بغرته إشراق ألفاظه بمعناها تشرق تيجانه

“Parıl parıl parlar taçları tıpkı mana yüklü sözlükleri gibi.” Bu beyitte de taçlarına yapılan övgüye, bir benzetme ile mana dolu sözlere yapılan övgü iliştilmiştir.

Övgünün dışında bir unsurun istibâ olabileceği görüşünü kabul edenlere göre ise şu beyit güzel bir örnek teşkil etmektedir:²²

إن لفظاً تلوكه لشيبيها في منظر الجفاء الجليف

“Ağzında geveleyip durduğun sözün aynı sana, ıstırap veren kaba görüntüne benzer.” İbn Hânî el-Magribî'nin (ö. 362/973) muhatabını hicvettiği bu beyitte bir cümle kurmaktan aciz olan kişinin söyledikleri ve o andaki çehresi yerilerek yine kendi dış görünüşünün bozukluğuna ve kabalığına benzetilmiş, daha bir yergi unsuru bitmeden diğer bir yergi ile adeta muhatap rezil edilmiştir.

B.Anlamsal Yakınlığı Olan Sanatlarla İlişkisi

İstibâ' sanatı idmâc ve ta'lik sanatlarıyla iç içe bir sanattır. İdmâc için yapılan tanımın aynısı istibâ için de yapılmış, çoğunlukla da idmâc ve ta'lik bir tutulmuştur. Bu anlamda istibâ sanatının idmâc ve ta'lik ile yakın anlamda kullanılmasından kaynaklanan bir karmaşıklıktan söz etmek mümkündür. Ayrıca bu iki kavramın aynı anda bir sanata isim olarak verilmesi ve yüzyıllar içerisinde küçük farklılıklar nedeniyle birbirine çok yakın sanatların değişik isimlerle anılması bu karışıklığın diğer sebepleridir.

İstibâ' sanatının sözlükte “bir şeyi diğer bir şeyin içine sokup gizlemek, bir şeyi giysi içine sokup dürmek ve saklamak, tarağın kadın saçının örgüsünde kaybolması” anlamlarına gelen idmâc²³ sanatına yakınlığı, bir övgü unsurunu izleyen diğer bir övgü unsurunun onun içinde gizlenmesi ve kaybolması sebebiyle; “bir şeyi bir şeye bağlamak, sallantıda bırakmak, şart koşmak, yorumda bulunmak” anlamlarındaki ta'lik sanatına olan yakınlığı ise iki övgü unsurunun birbirlerine bağlı olması sebebiyledir. Övgüyü tekit etmesi yönüyle de te'kidu'l-medh²⁴ sanatıyla ilişkilidir.

İstibâ' sanatının ismiyle ilgili olarak tarihi sürece bakıldığında ilk olarak Ebû Hilâl el-Askerî'nin idmâc ve istibâ'ı muzâ'afe başlığında ele aldığı görülür.²⁵ İdmâcın “ifadenin peş peşe ve birbiriyle iç içe övgüler içermesi” şeklinde tarif edilmesi ve bazı dil bilimcilerin el-muvecceh adını verdiği istibâ' sanatının daha geniş şekli olarak tanımlanması, belâğatçıların verdikleri örneklerin de aynı olmasına bakılacak olursa konudaki karmaşıklığın boyutu netleşmiş olacaktır. Nitekim

²² Matlûb, a.g.e., s. 105.

²³ İbn 'Abbâd, a.g.e., VII, 56; İbn Manzûr, a.g.e., IV, 401.

²⁴ el-Hâşimî, Ahmed, *Cevâhiru'l-Belâğa fi'l-Me'ânî ve'l-Beyân ve'l-Bedi'*, Beyrut, Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-'Arabî, ts., s. 386.

²⁵ el-Askerî, a.g.e., s. 390.

İbnu'l-Munkız'ın idmâc sanatına ta'fîk ve idmâc adını vermesi, İbnu'r-Reşîk el-Kayrevânî'nin (ö.456/1064) idmâcı bir istitrât²⁶ çeşidi olarak görmesi, es-Se'âlibî'nin (ö.429/1038) bahsedilen nitelikteki sanatlara "iki yönlü övgü" anlamında el-medhu'l-muveccih adını vermesi de bunu kanıtlar niteliktedir. Yani istitbâ' sanatı Ebû Hilâl el-'Askerî'nin iki anlamlı genel yapısından evrilerek es-Seâlibî ile birlikte iki övgü unsuruna doğru tahsis olmuştur. es-Se'âlibî'den etkilenen er-Râdüyânî (ö.481/1088), el-Vatvât (ö.573/1177) ve er-Râzî'de (ö. 606/1209) de el-muveccih adıyla karşılık bulmaktadır. es-Sekkâkî (ö. 626/1229) ve ona tabi olanlar istitbâ' terimini kullanırken İbn Munkız ve İbn Şîs (ö. 625/1229) gibi diğer bazı belâgat âlimleri ise ta'fîk terimini tercih etmişlerdir.²⁷

Bir diğer karışıklık da kavramların içerikleriyle ilgilidir. Nitekim istitbâ' sanattındaki iki unsurun birlikteliğinin kapsamı genişletilerek övgü, yergi ve başka unsurların birlikteliği de buna dâhil edilmiştir. Bu iki unsurdan birisi diğerinin tamamlayıcısı veya diğerine göre kapalı bir ifadeye sahip olursa bu durumda idmâc denileceğini ifade edenler olduğu gibi istitbâ'ın kapsamını genişleterek bunu istitbâ'dan sayanlar da olmuştur.²⁸

Fahrüddîn er-Râzî'nin "bir şeyi başka bir övgüyü de içine alacak şekilde övmek" diye tanımladığı muveccih sanatı,²⁹ İbn Ebi'l-İsba'nın tanımı ile neredeyse aynıdır.³⁰ Ebû Hilâl el-'Askerî'nin biri açık diğeri işâri iki anlamda bir kelime kullanmak şeklindeki tanımı ise övgü üst başlığında yer alacak olan ortak noktadan uzakta kalmaktadır. Aynı bir başlık ayırmaksızın istitbâ' sanatını adeta idmâc ile ta'fîk sanatlarına derç eden İbn Ebi'l-İsba' ise idmâc ile ta'fîk sanatını birlikte değerlendiren dil bilimcilere katılmadığını vurgulamak üzere aralarında farkı izah etme amacıyla şu görüşü serdetmektedir. İdmâc sanatında kastedilmek istenilen mânânın ifadenin tamamlanması için kastedilmeyen mânâ içine gizlenmesi söz konusu iken, ta'fîkte ifadenin iki anlamını da birbiriyle sıkı irtibatlı, ikisi de sarîh ve ikisi de aynı amaç için kullanılmaktadır.³¹ İbn Ebi'l-İsba' *Tahrîru't-Tahbîr* ve *Bedî'u'l-Kur'ân* adlı eserlerinde ta'fîk ile ilgili Kur'ân'dan verdiği tek örnekte iki anlamın da görünür olması gerektiğini; idmâc ile ilgili Kur'ân'dan verdiği tek örnekte ise kastedilmeyen anlama gizlenmiş kastedilen anlamı açıklayarak bu görüşünü ispatlamaya çalışmıştır.³²

²⁶ Asıl konudan olmayarak münasebeti gelmişken söylenen söz. İsmail Durmuş, "İstitrât" , *DİA*, XXIII, 401.

²⁷ Seâlibî, a.g.e., I, 200; İbn Munkız, a.g.e.,s. 94; el-Vatvât, a.g.e., s. 35; er-Râzî, a.g.e.,s. 175; es-Sekkâkî, a.g.e., s. 202; Matlûb, a.g.e., I, 104; İsmail Durmuş, "İdmâc" , *DİA*, XXI,476.

²⁸ İbn Hicce, a.g.e.,II, 835; Eren, Cüneyt, *Peygamberimize Adanmış Manzumeler Bedî'yyât*, İstanbul, Sütun yay., 2005, s. 68.

²⁹ er-Râzî, a.g.e.,s. 175.

³⁰ Bkz. s. 3.

³¹ İbn Ebi'l-İsba', *Tahrîru't-Tahbîr*, s. 449.

³² İbn Ebi'l-İsba', *Bedî'u'l-Kur'ân*, s. 173; a.mlf.,*Tahrîru't-Tahbîr*, s. 449. Konuyla ilgili bahsedilen örnekler için sayfa 8 ve 9'daki el-Mâide, 5/54 ve el-Kasas, 28/70 ayetlerine bkz.

Sonuç olarak idmac sanatının “Bir övgü ifadesini diğeriyle, bir yergi unsurunu diğeri bir yergi unsuruyla, bir mânâyı diğeri mânâ ile ilişkilendirmek” şeklindeki tanımının³³ ikinci kısmı her türden anlamsal, lafzî ve sanatsal birlikteliğe kapı aralamış ve hepsi zaman içerisinde bu sanata dâhil edilmiştir. “Kastedilen anlamı, muhatabın kastedilmediğini zannedeceği anlama dâhil etme ve ikincisi dolaylı ve zımnî olan iki anlamlı ifade”³⁴ şeklindeki idmâc tanımında ise istibâ'da var olan ikinci övgü unsurunun ilk bakışta anlaşılamayacağı ortak paydası söz konusudur.

İstibâ' sanatının kapsamı idmâc sanatına göre daha dardır. Zira idmâc'ın sadece övgü unsuruna hasredilen istibâ'dan daha genel olması gerekir. Ayrıca istibâ' sanatında övgü unsurları arasındaki iç içeliği fark etmek daha zordur.

Bir yergi ifadesinin övgü ile bir övgü ifadesinin de yergi ile birlikte kullanılmasını idmâc kabul edenlerin³⁵ görüşü ise aslında idmâc'ın istibâ'dan daha genel olması ile açıklanabilir. İbn Mâlik “belâğî anlamı olan bir yapının aynı zamanda kinâye yoluyla başka bir belâğî anlamı içermesi” ve “bir bedî' sanatının başka bir bedî' sanatını içine alacak bir şekilde kullanılması” olarak ikiye ayırmak suretiyle idmâcî “sanat içinde sanat” olarak tarif etmesi ise istibâ sanatı ile aralarına fark koymak anlamında güzel tanımlardır. Bu anlamda sarîh ve zımnî anlamlar ya övgü, yergi, gazel, tasvîr gibi şiir türleri ya da mubalağa, tıbâk, cinas gibi bedî' sanatları arasında da olabilir.³⁶

İstibâ' sanatıyla ilintili olan diğeri bir sanat da tekmi'l sanatıdır. “Söz sahibinin anlamı tam olan bir sanatsal unsur içerisinde daha sonra gördüğü bir eksikliği, önce zikrettiği fasıldan ayrı bir şekilde, bir mana ile söz konusu unsuru tamamlaması”³⁷ olarak tanımlanan tekmi'l sanatındaki tamamlanan eksik unsurun övgü olabilmesi, istibâ' ile ilişkisi olduğu göstermektedir. Ancak istibâ'daki farklı övgülerin iç içeliğinin tersine tekmi'lde bir yönüyle övülen bir kişinin, övülen yönüyle ilgili bahsedilmeyen bir şeyin olması dolayısıyla eksik kalacağı düşüncesiyle o yönünün övgüsünün tamamlanması mevzu bahistir.

C.Kur'ân-ı Kerîm'den Örnekler

Belâğat ve tefsir kitaplarına bakıldığı zaman istibâ sanatı ile ilgili Kur'ân-ı Kerîm'de birkaç örnekten fazlasını bulmak mümkün değildir. Konuyla ilgili âyetlerin belâğat kitaplarında idmâc başlığında değerlendirilmiş olması veya müfessirlerin istibâ' terimini değil de idmâcî tercih etmiş olmaları bunun temel sebebidir. Bir

³³ Bu tanım bu sanata ta'lik ve idmâc adını veren İbnu'l-Munkız'ın tanımıdır. İbn Munkız, a.g.e.,s. 94.

³⁴ İbn Ebî'l-İsba', *Tahrîru't-Tahbîr*, s. 449; İbn Hicce, a.g.e., II, 919.

³⁵ Müderrisoğlu, Ahmet, *Telhîs Ebyâtının Şerhi Binbir Hakikât*, Şükrü Özger, İstanbul, Çamlıca yay., 2006, s. 350.

³⁶ İbn Mâlik, a.g.e.,s. 266.

³⁷ el-Medenî, Ali Sadruddîn Ma'sûm, *Envâru'r-Rabî' fi Envâ'i'l-Bedî'*, (thk. Şakir Hâdî Şukr) Necef, Matba'atu'n-Nu'mân, 1969, V, 185; Matlub, a.g.e., II, 340.

diğer sebep de ikisinin birbiri yerine kullanılmış ve aralarındaki farkların daralmış olmasıdır.

Belâgatçılar özellikle de müfessirler tarafından örnek gösterilen istitbâ ile ilgili âyetlerde övgü unsuruna vurgu yapılmıştır. İdmâc ve ta'lik sanatları ise Kur'ân'da daha çok belâgat kitaplarında olduğu gibi iki sanatın veya iki ayrı yergi ve övgü unsurunun birlikte kullanımı olarak değil, modern belâgat eserleri ve müfessiller hariç tutulduğunda tarifinde de zikrettiğimiz iki ayrı anlamın iç içe girmesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şimdi aralarındaki nüansları da dikkate alarak iki örnek üzerinde konuyu açmaya çalışalım.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهَ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ أَذِلَّةٌ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعْرَءَةٌ عَلَى الْكَافِرِينَ يُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةً لَئِيمَةً ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ
 “Ey inananlar! Aranızda kim dininden dönerse bilsin ki, Allah, sevdiği ve onların da O’nu sevdiği, inananlara karşı alçak gönüllü, inkârcılara karşı güçlü, Allah yolunda cihat eden, yerinin yeremesinden korkmayan bir millet getirir. Bu, Allah’ın dilediğine verdiği bol nimetidir. Allah’ın lutfu geniştir ve o her şeyi bilir”³⁸ âyetinde *أَذِلَّةٌ عَلَى* kısmı müstakil olarak değerlendirildiğinde *أَذِلَّةٌ* kelimesi övgüye değer bir durum ifade etmez. Fakat bunun zillet ve zayıflık kaynaklı olmadığı âyetin devamından anlaşılmakta ve müminlere gösterilen bu tevazu övgüsü, müminlerin kâfirlere karşı izzetli, vakarlı, güç ve kudret sahibi olmaları övgüsü ile ilişkilendirilerek tamamlayıcı bir unsur olarak kullanılmaktadır. Bu anlamda tam bir istitbâ’ örneğidir. İbn Ebi’l-İsba’ın (ö.654/1256) bu âyeti ta’lik bâbında ele almasının sebebi de *أَذِلَّةٌ* kelimesinin kullanıldığı anlamın âyetin mânâyı güçlendiren diğer kısmına bağlı olmasından dolayıdır. İdmâc sanatı cihetiyle bakıldığında ise âyette ihtiras sanatı³⁹ tıbâk sanatına gizlenmiştir ve “sanat içinde sanat” tanımına göre burada idmâc da vardır. İdmâc sanatının varlığı yukarıdaki tarifler muvacehesinde düşünüldüğünde; iki sanatın birlikte kullanımıyla izah edilebileceği gibi, kâfirlere karşı olan tutumun medhinin, müminlere gösterilen tutumun medhine idmâc edilmesiyle de açıklanabilir.⁴⁰

İstitbâ sanatı ile idmâc arasındaki ayrımı göstermesi açısından bir sanatın diğer bir sanat üzerine idmâcının en güzel örneklerinden biri olan şu âyeti zikretmek de yerinde olacaktır.

لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ
 “Gözler O’nu görmez, O bütün gözleri görür. O Latif’tir, haberdardır.”⁴¹

³⁸ el-Mâide, 5/54.

³⁹ “Yanlış anlaşılma ihtimali bulunan ifadenin ardından bunu bertaraf etmek üzere yapılan tamamlama cümlesidir.” İbn Ebi’l-İsba’, *Bed’u’l-Kur’ân*, s. 93.

⁴⁰ İbn Ebi’l-İsba’, *Tahrîru’t-Tahbîr*, s. 443; et-Teftâzânî, *Şerhu’l-Muhtasar*, II, 183.

⁴¹ el-En’âm, 6/103.

Bu âyette gözlerin Allah'ı idrak edemeyecek olması teması üzerinden mevcudiyeti konusunda muhatabın şüphesine meydan bırakmayan bir ihtirâs sanatı ile Allah'ın bütün gözleri idrakine değinilmiş ve kelimeler üzerinden bir te'attuf⁴² yapılarak iki sanat idmâc edilmiştir.⁴³ Gözlerin onu idrak edememesi ile uyumlu olarak ifadenin sonunda Latîf sıfatından bahsedilmiş, hemen arkasından onun bütün gözleri idrakiyle uyumlu olarak da âyetin sonunda Habîr sıfatı getirilmiştir.⁴⁴ Aynı zamanda bu anlamsal uyumun sağladığı mânevi tenâsub ile teşâbuhu'l-etrâf sanatı da çok güzel bir birliktelik arz etmektedir.

Bu âyette farklı açılardan bakıldığında ortaya çıkan bu sanatlara rağmen içi içe her hangi bir övgüden söz edilemediği için istibâ'dan bahsedilemez. Fakat bazı âyetlerde bu sanatların bir birine bu kadar yakın anlamlı olmasına rağmen birbirlerinden ayrılan bir yönünün fark edilmesi mümkün olabilmektedir. Hatta bazen iki üç kelime içerisinde idmâc ve istibâ' sanatlarının beraber kullanımını da görülebilmektedir. Örneğin; *وَهُوَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لَهُ الْخَمْدُ فِي الْأُولَى وَالْآخِرَةِ وَلَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ* "O Allah ki, O'ndan başka ilah yoktur. Hamd, dünyada da ahirette de O'nun içindir; hüküm de O'nundur. Yalnız O'na döndürüleceksiniz"⁴⁵ âyetine istibâ' sanatı cihtinden bakılırsa, övgüye bu dünyada layık olan Allah'ın hamdına ahiretteki hamdın istibâ' edildiği ilk bakışta anlaşılammaktadır fakat bu istibâ' dikkatle düşünüldüğünde açığa çıkar. Zira siyakta ahiret temasına vurgu söz konusu değilken övgüye bu da ilave edilmiş hükmün sadece ona ait olması yönüyle tek hükümran olanın Allah olduğu, hâkimiyet ve otoriteyi elinde tutması açısından yapılan övgüyle istibâ' edilmiştir.

Diğer taraftan bu âyette de *الْأُولَى وَالْآخِرَةِ* kelimelerinde tıbâk sanatı vardır. Allah'tan başkasına hamd edilemeyeceği anlamına da gelebilecek olan bu âyette mubâlağa sanatı, dünya ve ahirette hamdın onun için olması ifadesindeki tıbâk sanatına idmâc edilmiştir. Görünürde mahlûkatın sadece dünya hayatında teşekkürü hak edebileceği, Allah'ın ise dünyada da ahirette de buna layık olduğu anlamı varken onun dışındaki hiçbir varlığın bunu hak etmediği anlamı ifadede olmasa da mânânın içine derc edilerek idmâc yapılmıştır.⁴⁶ Bir diğer yoruma göre hamdın Allah'a ait olduğu ifadesine ölümünden sonra diriliş idmâc edilmiştir.⁴⁷

İstibâ' ile ilgili güzel bir örnek de el-Fâtihâ suresinden verilebilir.

⁴² Bir söz içerisindeki cümlelerde bir lafzın aynıyla tekrar edilmesidir. İbn Ebi'l-İsba', *Bedî'u'l-Kur'an*, s. 97.

⁴³ el-Mursî, Kemâluddîn Abdu'l-Ganîy, *Murâ'atu'n-Nazîr fî Kelâmillâhi'l-'Aliyyi'l-Kadîr*, İskenderiye, Mektebetu'l-İskenderiyye, 2005, s. 52.

⁴⁴ İbn Ebi'l-İsba', *Tahrîru't-Tahbîr*, s. 363; el-Kazvînî, *el-İzâh*, VI, 19; et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Muhtasar*, II, 141; amlf, *Kitâbu'l-Mutavvel (Şerhu't-Telhîs)*, İstanbul, Matba'a-ı Âmire, 1309, s. 420.

⁴⁵ el-Kasas, 28/70.

⁴⁶ İbn Ebi'l-İsba', *Bedî'u'l-Kur'an*, s. 172; a.mlf., *Tahrîru't-Tahbîr*, s. 451.

⁴⁷ es-Suyûtî, Ebu'l-Fadl 'Abdurrahmân b. el-Kemâl Ebû Bekr Celâleddîn, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'an*, Suudî Arabistan, (thk. Merkezi'd-Dirâsâti'l-Kur'aniyye, 1426, V, 1742.

“Hamd, Âlemlerin Rabbi Allah’a mahsustur. O Rahman ve Rahim’dir. Din Gününün sahibidir.”⁴⁸

Bu âyetler dikkatlice okunduğunda hamd Allah’ın zatına isnat edildikten sonra *رَبِّ الْعَالَمِينَ* vasfının geldiği ve isnadın kapsamının genişlediği görülecektir. Bu durum, cümleye hamdın Allah’ın (cc) zatına muteallık olduğu gibi, daha sonra sayılan diğer vasıflarına da müteallık olduğu anlamını katmaktadır. Allah’ın sıfatlarını işaret eden vasıfların isim olarak kullanılması asli anlamlarının da mülahazasının amaçlandığını göstermektedir. Hamda layık olan el-Hamîd’in Zatı zikredilmişken, isim olarak kullanılan sıfatlarına da hamda layık olarak isnadın yapılması övgü üzerine övgü amacı taşımaktadır ve bu *istitbâ* sanatı için güzel bir örnek oluşturmuştur.⁴⁹ Bir diğer örnek ise;

اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونِيَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ نُورٌ عَلَى نُورٍ يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ فِي بُيُوتِ أَدْنَى اللَّهِ أَنْ تُرْفَعَ وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ

“Allah göklerin ve yerin Nur’udur. O’nun nuru, içinde ışık bulunan bir kandil yuvasına benzer. O ışık bir cam içindedir, cam ise, sanki inci gibi parlayan bir yıldızdır; bu ne yalnız doğuda ve ne de yalnız batıda bulunan bereketli zeytin ağacından yakılır. Ateş değmese bile, nerdeyse yağın kendisi aydınlatacak! Nur üstüne nurdur. Allah dilediğini nuruna kavuşturur. Allah insanlara misaller verir. O, herşeyi bilir. Allah’ın yüce tutulmasına ve içlerinde adının anılmasına izin verdiği evlerde, insanlar sabah akşam O’nu tesbih ederler”⁵⁰ âyetleridir.

Bu âyetlerdeki *istitbâ* şöyle izah edilmiştir. *فِي بُيُوتِ* kelimesi, *مِشْكَاةٍ* kelimesine müteallıktır. Dolayısıyla âyetin *يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ* kısmı, bütün bir temsilin arasına girmiştir. Allah’ın zatının eşsiz bir temsil ile anlatıldığı bu âyette Kur’ân’ın nuru ile hidâyete erenlerin övgüsü, Allah’ın nurunun övgüsü ile birlikte zikredilmiş ve sonraki âyetle birlikte düşünüldüğünde o nur ile o nura ulaşabilen ve kendilerini ne ticaretin ne de başka bir şeyin Allah’ı anmaktan, namazdan ve zekâtтан uzaklaştıramadığı yiğitlerin övgüsü ve mefhumun muhaliflerinin zemmi iç içe girmiş ve âyet iki övgü ile bu nurdan nasîbini alamayanların yergisinin mükemmel birlikteliğine güzel bir örnek oluşturmuştur.⁵¹

İstitbâ ile ilgili en güzel örneklerden biri de şu âyettir:

“Allah onlardan razı olmuş, onlar da O’ndan razı olmuşlardır.”

⁴⁸ el-Fâtihâ, 1/2-4.

⁴⁹ İbn ‘Âşûr, eş-Şeyh Muhammed et-Tâhir, *et-Tahrîru’t-Tenvîr*, Tunus, 1997, I, 166.

⁵⁰ en-Nûr, 24/35, 36.

⁵¹ İbn ‘Âşûr, a.g.e., XVIII, 174; Ebu’s-Su’ûd, Muhammed b. Muhammed b. Mustafa, *İrşâdu’l-Akli’s-Selîm ilâ Mezâye’l-Kitâbi’l-Kerîm*, Beyrut, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1999, IV, 467.

Bu âyette Allah'ın kendilerinden razı olması, söz konusu müminler için en büyük övgüdür. Bu rıza-ı bâri övgüsüne, onların Allah'tan razı oldukları şeklinde, rahman olanın katındaki kıymet ve değerlerini ifade eden bahtiyarlıklarının övgüsü istibâ' edilmiştir.

SONUÇ

İstibâ bir bedî' sanatıdır ve kabul gören tanıma göre "söz sahibinin övgü amacıyla söylediği bir ifadeyi diğer bir övgüyü ona iliştirerek güçlendirmesidir."

İstibâ' tarihi süreç içerisinde hem ismi hem tanımı değişikliklere uğramış bir sanattır. Muzâafe terimiyle çıktığı yolculuğu el-medhu'l-muvecceh, idmâc, ta'lik ve istibâ' ile devam etmiştir. Fakat bu isimleri alırken hem o sanatların tanımlarından bir takım cüzler almış hem de kendisinden bir şeyler bırakmıştır. Sonuçta her biri farklı bir sanat olan bu kavramlardan müstakil bir sanat olarak ayrılmıştır.

"Sözün biri açık diğeri işârî iki anlam içermesi" şeklindeki tanım "bir şeyi peşıra başka bir övgünün geldiği bir yönüyle övmek" şeklindeki tanıma dönüşmüş daha sonra da bu övgü, yerini yergi vb. unsurlara bırakmıştır. Bu unsurların başka sanatlar için söz konusu olması da o sanatlarla aralarındaki nüansın daralmasına sebep olmuştur. Bu anlamda istibâ sanatının idmâc, ta'lik, tekmi'l ve te'kidü'l-medh bimâ yuşbihu'z-zem sanatlarıyla da çok yakın bir ilişkisi vardır.

Sonuç olarak idmâc ve ta'lik sanatlarının istibâ' ile birlikte zikredilmesi her üçünde de birden fazla unsurun var olmasıdır. İdmâc'daki mâna, sanat veya yergi vb. unsurların birlikteliğinin övgü teması üzerinden olması istibâ' sanatına alan açmıştır. Bu övgünün bir unsuru besleyen farklı temalar olması ise ta'lik sanatı ile aralarındaki farkı izah etmektedir. Zira istibâ' da övgü unsurunu besleyen birden fazla temanın birlikteliği söz konusudur. Tekmi'l sanatı ile arasındaki ilişki ise tekmi'ldeki eksik olduğu düşünülen övgü unsurunun tamamlanmasının, istibâdaki gibi bir övgünün başka bir övgüyle pekiştirildiğini çağrıştırmaya sebebiyledir.

Müfessirler tarafından Kur'ân âyetlerinin idmâc sanatı kapsamında değerlendirilmesi, istibâ' teriminin daha az kullanılmasına sebep olmuştur. Zira bütün sanatsal birlikteliklerin idmâc sanatına dâhil edilmesi ve arka planda yer alan anlamlar için idmâc sanatının kullanılmış olması; "mana içinde mana" ve "sanat içinde sanat" ifadesiyle bütün yapısal güzellikleri idmâc sanatına kaydırmıştır. Bundan dolayı da tefsirlerde istibâ' sanatına dair az sayıda örnek bulunur. Bunu, sadece övgü unsurunun birlikteliğinin istibâ' sanatına hasredilmesiyle açıklamak da mümkündür.

Kur'ân-ı Kerim'deki söz konusu sanatların hepsi metnin arka planını görmeyi ve satır arasını okumayı gerekli kılar. Arap Dili ve Belâğatı alanında çalışan ve bu çalışmalarını Kur'ân üzerine yoğunlaştıran araştırmacıların, derin anlamlara kapı aralayacak bu sanatları yakalamaları için metne bu gözle bakmaları yararlı olacaktır.

Kaynaklar:

- » 'Akkâvî, İn'âm Fevvel el-Mu'cemu'l-Mufasssal fi 'Ulûmi'l-Belâga el-Bedî' ve'l-Beyân ve'l-Me'ânî, (ed. Ahmed Şemsuddîn), Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1996.
- » el-'Alevî, Yahya b. Hamza b. Ali b. İbrahim, *Kitâbu't-Tirâz el-Mutedamminu li Esrârî'l-Belâgati ve 'Ulûmi Hakaikî'l-İcâz*, Kahire, 1914.
- » Ali Ebû Zeyd, *el-Bed'îyyât fi'l-Edebi'l-Arabî Neş'etuhâ Tetavvuruhâ Eseruhâ*, Beyrut, Âlemu'l-Kutub, 1983.
- » el-'Askerî, Ebû Hilâl Hasan b. Abdillâh b. Sehl, *Kitâbu's-Sinâ'ateyn*, Beyrut, el-Mektebetu'l-'Asriyye, 2006.
- » Durmuş, İsmail "İdmâc", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XXI, 476.
- » Durmuş, İsmail "İstitrat", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XXIII, 401.
- » Durmuş, İsmail, "Meânî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XXVIII, 205.
- » Ebu's-Su'ud, Muhammed b. Muhammed b. Mustafa, *İrşâdu'l-Aklî's-Selîm ilâ Mezâyê'l-Kitâbi'l-Kerîm*, Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1999.
- » Eren, Cüneyt, *Peygamberimize Adanmış Manzumeler Bed'îyyât*, İstanbul, Sütün yay., 2005.
- » el-Fîruzâbâdî, Muhammed b. Ya'kub, *el-Kâmûsu'l-Muhit*, Beyrut, Dâru İhyâi't-Turâî'l-'Arabî, 1991.
- » el-Halebî, Şehâbuddîn Mahmûd, *Husnu't-Tevevull ilâ Sinâ'ati't-Terassul*, Mısır, el-Matba'atu'l-Vehbiyye, h. 1298.
- » el-Hâşimî, Ahmed, *Cevâhiru'l-Belâga fi'l-Me'ânî ve'l-Beyân ve'l-Bedî'*, Beyrut, Dâru İhyâi't-Turâî'l-'Arabî, tsz.
- » İbn 'Âşûr, eş-Şeyh Muhammed et-Tâhir, *et-Tahrîru't-Tenvîr*, Tunus, 1997.
- » İbn Hicce, Takıyyuddîn Ebû Bekr Muhammed b. 'Ali el-Hamevî, *Hizânetu'l-Edeb ve Gâyetu'l-Erab*, (thk. Muhammed Nâci b. Ömer), Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2008.
- » el-Hillî, Safıyyuddîn Abdulazîz b. Serâyâ b. Ali es-Sinbisî, *Şerhu'l-Kâfiyeti'l-Bed'îyye fi 'Ulûmi'l-Belâgati ve Mehâsini'l-Bedî'*, (thk. Nesîb Neşâvî), Beyrut, Dâru Sâdir, 1992.
- » İbn 'Abbâd, es-Sâhib İsmail, *el-Muhit fi'l-Luga*, (thk. Muhammed Hasan Âl Yasîn), Beyrut, 'Ale-mu'l-Kutub, 1992.
- » İbn Ebi'l-İsba' el-Misrî, *Bed'î'u'l-Kur'ân*, (tahk. Hıfîn Muhammed Şeref) Ficale, Mektebetu Nehdati Mısır, 1957.
- » *Tahrîru't-Tahbîr*, (tahk. Hıfîn Muhammed Şeref) Kahire, Dâru't-Te'âvun, 1995.
- » İbn Mâlik, Ebû 'Abdillâh Bedruddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik, *el-Misbâh fi'l-Me'ânî ve'l-Beyân ve'l-Bedî'*, (thk. Husnî 'Abdu'l-Celîl Yusuf) Kahire, Mektebetu'l-Âdâb, 1989.
- » İbn Manzûr Ebu'l-Fadl Cemâleddîn Muhammed b. Mukerrem el-Misrî, *Lisânu'l-'Arab*, Beyrut, Dâru İhyâi't-Turâî'l-'Arabî, 1995.
- » İbn Munkız, Usâma b. Murşid b. Ali, *el-Bedî' fi'l-Bedî' fi Nakdi's-Şi'r*, (thk. Ali Mihenna), Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987.
- » el-Kazvîni, Celâleddîn Muhammed b. 'Abdirrahmân, *el-İzâh fi 'Ulûmi'l-Belâga*, (nşr. Muhammed 'Abdu'l-Mun'im Hafâcî) Beyrut, Daru'l-Cil, tsz.
- » Kılıç, Hulûsi, "Bed'îyyât", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, V, 323.
- » Matlûb, Ahmed, *Mu'cemu'l-Mustlahâtî'l-Belâğîyyeti ve Tetavvuruha*, Beyrut, Mektebetu Lubnân, 1996.
- » el-Medenî, Ali Sadruddîn Ma'sûm, *Envâru'r-Rabî' fi Envâ'i'l-Bedî'*, (thk. Şakir Hâdî Şukr) Necef, Matba'atu'n-Nu'mân, 1969.
- » el-Merâgî, Ahmet Mustafa, *'Ulûmu'l-Belâga e'l-Beyân ve'l-Me'ânî ve'l-Bedî'*, Kahire, Dâru'l-Âfâki'l-'Arabiyye, 2000.
- » el-Meydânî, Abdurrahman Hasan Habenneke, *el-Belâgatu'l-'Arabiyyetu Ususuha ve 'Ulûmuha ve Funûnuha*, Şam, Dâru'l-Kalem, Beyrut, ed-Dâru's-Şâmiyye, 1996.
- » el-Mursî, Kemâluddîn Abdu'l-Ganiy, *Murâ'atu'n-Nazîr fi Kelâmillâhi'l-'Aliyyi'l-Kadîr*, İskenderiye, Mektebetu'l-İskenderiyye, 2005.
- » Müderrisoğlu, Ahmet, *Telhîs Ebyâtının Şerhi Binbir Hakikât*, Şükrü Özger, İstanbul, Çamlıca yay., 2006.
- » en-Nuveyrî, Şehâbuddîn Ahmed b. Abdilvehhâb, *Nihâyetu'l-Erab fi Funûni'l-Edeb*, Kahire, Dâru'l-Kutubi'l-Misriyye, 1929.
- » er-Râzî, Muhammed b Ebî Bekr b. 'Abdilkâdir, *Nihâyetu'l-İcâz fi Dirâyeti'l-İcâz*, (thk. Nasrullah Hacımüftüoğlu) Beyrut, Dâru'l-Fikr, 2004.

-
- » Seâlibi, Ebû Mansur Abdulmelik b. Muhammed b. İsmail, *Yetimetu'd-Dehr* (thk. Muhyiddin Abdülhamid). Kahire, 1956.
 - » es-Sekkâkî, Ebû Yakub Yusuf b. Ebî Bekr Muhammed b. Ali, *Miftâhu'l-'Ulûm*, Kahire, 1937.
 - » es-Subkî, Behâuddîn Ebû Hâmid Ahmed b. Ali b. Abdi'l-Kâfî '*Arusu'l-Efrâh fî Şerhi Telhîsi'l-Miftâh*, Kahire, 1937.
 - » es-Suyûtî, Ebu'l-Fadl 'Abdurrahmân b. el-Kemâl Ebû Bekr Celâleddîn, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Suudî Arabistan, (thk. Merkezi'd-Dirâsâti'l-Kur'niyye, 1426.
 - »*Şerhu 'Ukûdi'l-Cumân fi'l-Me'ânî ve'l-Beyân*, Kahire, 1939, s. 126.
 - » et-Teftâzânî, Sa'duddîn Mes'ûd b. 'Ömer, *Şerhu'l-Muhtasar 'alâ Telhîsi'l-Miftâh li'l-Hatib el-Kazvînî fi'l-Me'ânî ve'l-Beyân ve'l-Bedî'*, Mektebetu's-Sahâbe, Gaziantep tsz.
 - » *Kitâbu'l-Mutavvel (Şerhu't-Telhîs)*, İstanbul, Matba'a-ı Âmire, 1309.
 - » et-Tîbî, Şerafuddîn Huseyn b. Muhammed, *Kitâbu't-Tibyân fî 'İlmil-Me'ânî ve'l-Bedî' ve'l-Beyân*, (thk. Hâdî 'Atiyye Matar el-Hilâlî) Beyrut, 'Âlemu'l-Kutub, 1987.
 - » el-Vatvât, Reşiduddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdulcelîl, *Hadaiku's-Sihr fi Dekaiki's-Şi'r*, (tsh. Abbas İkbâl), Tahran, Matbaa-i Meclisi's-Şura, 1308.